

A Nagy Imre per jelentése – 26 évvel a rendszerváltás után¹

A Nagy-per a magyarországi szovjet típusú rendszer történetének paradigmaticus jelensége, továbbá fontos emlékezeti hely. Ezért kitüntetett figyelemre, körültekintő vizsgálódásra érdemes, túl az emlékezés kötelezettségén. A továbbiakban a pert három szempontból vizsgálom. Először történeti-strukturális megközelítésben, a per *funkcióinak* szempontjából. Másodszor a történetekért felvethető felelősség és a konkrét felelősök szempontjából, végül az igazságtétel és a múlt „feldolgozása” szempontjából.

1. A látványos, legsúlyosabb ítélettel záruló konstruált politikai pereknek a szovjet típusú rendszerekben általában két funkciójuk volt, és e rendszerek történeti kialakulásának két, egymást követő szakaszában jelentkeztek.

a. Az egyik, amikor a kommunista pártok a hatalom megragadására törnek és ezt az eszközt vetették be politikai ellenfeleikkel szemben.

b. A másik, amikor a kommunisták vezető magja – már a hatalom kizárólagos birtokában – ily módon számolt le vélt vagy valódi ellenfeleivel *a párton (az eliten) belül*. Magyarországon az elsöre a legjelentősebb példa az 1947-es úgynevezett köztársaságellenes összesküvés pere, amely az 1945-ös választáson abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapárt ellen irányult. A második az 1949-es Rajk-per, amely a szovjet típusú átalakulás lokális alternatívái, a nemzeti (jugoszláv) különút, ill. esetleges hívei ellen irányult.

E fő politikai célokon belül a pereknek mindkét esetben voltak járulékos funkcióik. Így beépülhettek a rendszer sajátos helyi történeti-ideológiai konstrukciójába (akár mint keletkezéstörténetek, akár mint krízis-magyarázatok). Demonstrációs feladatokat is elláthattak. A társadalom számára a párt és az egész uralmi rendszer elszántságát, *keményességét* reprezentálták, felmutatva a felügyelet és büntetés rendszerét. A politikai osztálynak (az *aktívának*) a vezetés egységét voltak hivatottak érzékeltetni, amely nem habozik rendet vágni saját soraiban sem, ha párttűtőket talál. A perek kicövekelték a szovjet típusú rendszeren *belül* lehetséges politizálás tematikai és szervezeti határait. Végül a szovjet rendszer világrendszerre válása után birodalmi funkciókat is elláttak: a helyi vezetések megbízhatóságát, rátermettségét tanúsították. A perek nyilvános tállalásának ugyancsak voltak *didaktikai* szempontjai: az aktuális ellenfel politikai és emberi lealacsonyítását szolgálta.

Ha e szempontokból nézzük a Nagy Imre-per politikai körülményeit, ellentmondásos képet látunk.

Egyfelől a per egyszerre látta el *mindkét* klasszikus fő funkciót, emellett számos járulékosat is. Magyarországon 1956-ban – a szovjet rezsim történetében addig példátlanul – egy pillanatra megszakadt az uralom folytonossága, azt tehát újra meg kellett szerezni. A krízis manifeszt szakaszában a társadalmi problémákat egy pártellenzék, a magyar kommunista reformerek csoportja artikulálta politikailag. E csoport vezéralakja, Nagy Imre, kulcsszerepbe került a forradalom alatt. A járulékos-demonstrációs feladatokat illetően: *egyszerű* magyarázatot kellett találni arra, ami történt. Ez lett a pártba Nagy vezetésével agyafúrtnak befurakodott összeesküvők megtévesztő- és aknamunkája.

Ugyanakkor, a *fő* funkciók szempontjából a per elkésettnek, okafogyottnak is tűnhet. Az uralmi rendszer viszonylag gyorsan újraépült. 1958 nyarára a látható ellenállást teljesen felszámolták. A pártellenzék kemény magját már kiiktatták a politikai életből. 1957 nyarára leszámoltak még a „puha revizionistákkal” is. Az ortodox sztálinisták osztályrésze szovjetunióbeli „bársonyos deportálás” (Rákosi, Gerő, Hegedüs) vagy politikai megszégyenítés lett (Révai). Az egységet nem fenyegették frakciók. Ami a járulékos

¹ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága által rendezett *Kádár, Biszku, ...? Megtorlás 1956 után* című konferencián 2015. június 16-án elhangzott előadás szövege.

funkciókat illeti, miután az 1956-ra adott *egyszerű magyarázat* körvonalait kialakították (1956 december, 1957 február), ennek kampányszerű sulykolása szünni látszott, vagy teljesen elhallgatott. A társadalom számára éppen elégséges erőt demonstráltak addig is, bár igazán látványos *autodafét* nem. A birodalmi jelzés szempontjából a per diszfunkcionális: Szovjetunióban a belső pártküzdelmek lezárása már Sztálin uralma vége felé sem követte teljesen a klasszikus mintát, Bár a Berija-ügy visszalépést jelentett, Molotov és társai 1957-es bukása nem zárult kirakatperrel. Mindez a klasszikus sztálinizmus eljárásaitól való elmozdulást érzékeltette.

Mindennek ellenére miért *fejzték be* mégis a Nagy Imre-pert, miért vált mégis az *utolsó* klasszikus sztálinista kirakatperré? A magyarázat ugyanaz, amiért *nem* kellett volna befejezni: az elmozdulás a klasszikus sztálini rendszertől. E mozgás a zárt hierachiában a nagyobb autonómiák felé történt. Kádár János már uralma e viszonylag kezdeti szakaszában rendelkezett annyi mozgástérrel, hogy a politikai per funkcionális világát saját maga rendezze be. Sem az uralmi rendszert, sem párton belüli helyzetét nem érezte elég szilárdnak, ha Nagy Imrét – saját antitézisét, aki hidat vert a nemzeti forradalomba a kommunisták számára – életben tudja. Nem tartotta tehát kötelezőnek a maga számára a birodalmi mintát. Fontosnak tartotta továbbá, hogy 1956 magyarázata tovább egyszerűsödjön, ehhez tenni kellett valamit a forradalom jelképévé vált személyiséggel. Az uralmi rendszer újjászervezése során a sztálinista másod- és harmadvonalra támaszkodott, akik bosszút és vért akartak. Vért, erőszakot – mert ebben a kultúrában emelkedtek az elitbe a negyvenes évek végén. Ezen a nyelven értették meg, ami velük (is) történt 1956-ban. Ez a gondolkodás Kádár Jánostól sem állt távol. Lényege a *talio*: szemet szemért, fogat fogért, életet életért.

2. Politikai perek esetében a létrehozó akarat politikai. A felelősség legfőbb dimenziója is politikai, továbbá természetesen lehetséges erkölcsi és jogi felelősségről is beszélni. E korszak pereivel kapcsolatosan az Alkotmánybíróság 1992-ben döntést hozott, erről tehát ehelyütt nem szólok. A politikai és erkölcsi felelősség megállapításához a perrel kapcsolatos döntéshozatal egészét, továbbá annak kontextusát, a külpolitikait és a *társadalmi* egyaránt, vizsgálni kellene – erre most nincs idő. Két pillanatot kívánok csak kinagyítani.

1957. december 16-án a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya benyújtotta a vádak kompilációját, s hozzájárulást kért “illetékes szervtől” a büntető eljárás megindításához. Az MSZMP Központi Bizottságának zárt ülése december 21-én úgy határozott: “szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak Nagy Imre, Donáth Ferenc, Szilágyi József, Jánosi Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Fazekas György, Tánczos [Gábor] és Haraszi Sándor állampolgárokkal szemben.” Az indoklást Kádár János terjesztette elő, két fő érvet fejtegetve: az “osztályárulását” és a “népköztársaság elárulását”. A szabad folyás ez esetben egyértelműen halált jelentett legalábbis a fő vádlottaknak. Amennyire a szokásosnál is primitívebb megfogalmazású jegyzőkönyvből kiderül, az ötvenegy jelenlévő közül felszólaló tizenhét KB-tag (Biszkú Béla, Révész Géza, Friss István, Cservenka Ferencné, Pothornik József, Gáspár Sándor, Aczél György, Földes László, Dabronaki Gyula, Sándor József, Kiss Dezső, Orbán László, Nyers Rezső, Nezvál Ferenc, Valkó Márton, Borka Attila, Kaszapovics András), továbbá az írásban véleményt nyilvánító Marosán György és Fogarasi Béla ezzel mind egyetértettek, vita jellemző módon csak azon volt, kit kellene még elítélni azok közül, akiknek az eredeti javaslat megkegyelmezett.

Az SzKP KB Elnökségének 1958. február 5-én kelt 138. számú jegyzőkönyvében a következő olvasható: „Nagy Imre peréről. [Hozzászól:] Hruscsov, Vorosilov, Mikojan, Arisztov, Kiricsenko. Jóváhagyni a javaslatot (keménységet és nagylelkűséget tanúsítani). Jegyzőkönyvezni nem kell.” (Odóbrity predlozsenyija. Projavity tvjordszty i velikodusije. V protokol nye zapiszuvaty.) *Imperativus cum infinitivo*. Ez a nap volt a per első napja. Az üzenet világos: ne legyen mindenképpen halál. Kádár azonban elutasította ezt a lehetőséget, s

addig várt, amíg Moszkva pillanatnyi érdekeit nem sértette az utolsó sztalinista kirakatper klasszikus befejezése – zárt ajtók mögött.

3. Timothy Garton Ash egy 1998-ban megjelent esszéjében áttekintette a diktatúráról a demokráciára áttért országok műtfeldolgozási gyakorlatát. Két csoportra osztotta a lehetséges eljárásokat. Az egyik kiemelten foglalkozik a *kárvallottakkal* és *áldozatokkal* – ide tartozik a rehabilitáció és a kárpótlás vagy restitúció. A másik eljárási csoport a *történetekre*, az *aktorokra* és/vagy a *felelősökre* helyezi a hangsúlyt. Itt az eljárás az egész társadalmat érinti, mert megvizsgálja a társadalmi áldozatok, de a társadalmi részesség (vagy felelősség) kérdéseit is. Ebbe a csoportba tartoznak a perek, a lusztrációs eljárások, továbbá „a tények rituális tisztázása” „meghallgatások, bíróságok, bizottságok” által, és végül az, amit Garton Ash „történeti leckéknek” (history lessons) nevezett. Mi történt az elmúlt negyed században Magyarországon ezen a téren?

<i>Rehabilitáció</i>	<i>sikeres</i>
<i>Kárpótlás/restitúció</i>	<i>részben</i>
<i>Perek</i>	<i>sikertelen</i>
<i>Átvilágítás</i>	<i>sikertelen</i>
<i>Rituális tisztázás</i>	<i>sikertelen</i>

A perek – ideértve a Biszku-per is – sikertelensége általános és magyar jelenségekkel magyarázható. Általános követelmény az ilyen perekkel szemben, hogy ne csak az igazságot derítse föl, hanem a társadalom épülésére szolgáljon. Ehhez (általában) tiszta jogi környezet, tisztességes tárgyalás valamint politikai szándékoktól és befolyásolásoktól mentes közszellem szükséges. Mindegyikkel baj van. Magyar sajátosság az idő múlásának erkölcsi jelentősége. A vád tárgyává tehető cselekmények óta már a 90-es évek elején is 35-40 év telt el, azóta még sokkal több. Drámaian romlottak a bizonyítás feltételei. A fő felelősök meghaltak, aki maradt, vajon mennyire azonos még akkori önmagával? A vád tárgya mint társadalmi tapasztalat, távoli – a felelősök létrehozta rendszer konszolidálódott és hosszú időn át viszonylagos elfogadottságot élvezett. Mindez azonban e jogi értelemben nem a Nagy Imre-per problémája, ezért nem is foglalkozom vele.

Nézzük azonban dolgaink állását a történelmi leckéket illetően!

<i>Akta-hozzáférés</i>	<i>részleges</i>
<i>Történetírás</i>	<i>eredményes (bár jócskán van mit tenni...)</i>
<i>Közbeszéd</i>	<i>siralmas (bár nem reménytelen...)</i>
<i>„Historikerstreit”</i>	<i>majd egyszer...?</i>

Amit a tudományos közösség ma legaktuálisabb feladatának tekintek: a fellépés az akták (mindenekelőtt az állambiztonsági iratok) teljes hozzáférhetőségéért.

A rituális tisztázást és történelmi leckéket felfoghatjuk társadalmi csoportterápiaként is. Ennek eredménye nem csak a tények – netán az "igazság" – tisztázása, hanem, mint Garton Ash fogalmazott, „a katarzisz maga.” A történelmi leckék, mint írta, feltételezik „a régi rendszer aktáinak hozzáférhetővé tételét tudományos, publicisztikai és személyes ’feldolgozás’ céljából, tehát hogy az akták olvashatóak és értékelhetőek legyenek, hogy lehessen róluk írni, beszélni vagy éppen hallgatni.” A Nagy Imre-per különossága, hogy valódi rituális, tisztázó, ünnepi pillanatot adott a magyar társadalomnak – ez volt 1989. június 16-a. A katartikus pillanat azonban, mint kiderült, nem azonos a katarzissal, mert ahhoz más, hosszabb megértés és feldolgozás szükséges. Gyászmunka (ami akkor elkezdődött), majd – ha szükséges – *terápia*. Nem receptek fel- és *előírása*, amit a mai kormányzati emlékezetpolitika művel, hanem kérdések megfelelő sorrendben történő empátikus feltétele és beszélgetés (diskurzus). Biszku Béla a bíróság előtt nem adhat számot a magyar társadalom múltjáról szóló, hiányzó válaszairól. Biszku Béla 5 év 6 hónapos ítélete – megérdemelte! – nem felmentés és nem magyarázat.